

KUNSTGESCHIEDENIS
TWEEDE GRAAD KSO
AUDIOVISUELE VORMING
BEELDENDE EN ARCHITECTURALE KUNSTEN
BEELDENDE EN ARCHITECTURALE VORMING

LEERPLAN SECUNDAIR ONDERWIJS

LICAP – BRUSSEL D/2007/0279/007
september 2007
ISBN 978-90-6858-730-2

Vlaams Verbond van het Katholiek Secundair Onderwijs
Guimardstraat 1, 1040 Brussel

Inhoud

Plaats van het leerplan in de lessentabel	5
1 Beginsituatie	7
2 Algemene doelstellingen	8
3 Leerplandoelstellingen, leerinhouden, didactische wenken en minimale materiële vereisten	9
3.1 Leerplandoelstellingen	9
3.2 Leerinhouden	9
3.3 Didactische wenken	10
3.4 Minimale materiële vereisten	13
4 Evaluatie	14
4.1 Evalueren conform de visie op onderwijs	14
4.2 Hoe evalueren?	14
4.3 Aandachtspunten bij kunstgeschiedenis	15
5 Leerplanwerking	16
6 Bibliografie	17

Plaats van het leerplan in de lessentabel

Studierichtingen	Audiovisuele vorming Beeldende en architecturale kunsten Beeldende en architecturale vorming <i>Tweede graad kso</i>
Pedagogische vakbenaming	Kunstgeschiedenis
Administratieve vakbenaming	AV Kunstgeschiedenis/KV Kunstinitiatie
Specifiek gedeelte	2 uur in eerste en tweede leerjaar
Complementair gedeelte	Aanbeveling om 1 bijkomend uur te besteden in het eerste en het tweede leerjaar

1 Beginsituatie

De leerlingen zijn in de eerste graad op een actieve en creatieve wijze met enkele aspecten van kunst en cultuur in contact gekomen. De meeste leerlingen zijn geïnteresseerd in en participeren op actieve wijze aan de hedendaagse (jongeren)cultuur waarin beeld en muziek een belangrijke rol spelen.

Het historische bewustzijn van de leerlingen werd tijdens de lessen geschiedenis gevormd via het verwerven van specifieke kennis en inzicht, vaardigheden en attitudes. In de eerste graad hebben de leerlingen de westerse benamingen van de periodisering van de geschiedenis leren kennen en deze op een tijdsbalk leren aanbrengen. Ze hebben kennisgemaakt met de prehistorie, met een beschaving uit het Nabije Oosten en met de cultuur van de Klassieke Oudheid. Expressieve uitingen (kunst) kwamen binnen het socioculturele aspect van de geschiedenislessen summier aan bod.

Deze jongeren kiezen voor een kunstgerichte invulling van hun studies. Ze hebben verwachtingen over het exploreren van hun interessegebied(en). Kunstgeschiedenis behoort tot het profiel van de tweede en derde graden "kunsten" en "vorming" in het studiegebied Beeldende kunsten. Het kunnen plaatsen van het artistiek denken en handelen in een kunsthistorisch referentiekader maakt deel uit van de beoogde groei van het affectieve, cognitieve, psychomotorische en sensitieve bewustzijn en vermogen van de leerling als beeldende persoonlijkheid.

2 Algemene doelstellingen

De meeste leerlingen kiezen vanuit andere interesses (beeldende, architecturale en audiovisuele) dan de kunst-historische om actief te participeren aan de wereld van kunst en cultuur. De leraar kunstgeschiedenis draagt bij tot de beoogde vorming wanneer hij ernaar streeft regelmatig het verband te leggen tussen de beoogde kunst-historische kennis, vaardigheden en attitudes (chronologisch, ruimtelijk en maatschappelijk), het artistieke werk van de leerling en de specificiteit van zijn studiekeuze. In de “vormingsrichtingen” wordt van de jongere meer verwacht op het gebied van analyse, kennisverwerving en zelfstandig werk.

Onderstaand zijn de algemene doelstellingen voor alle kunsten- en vormingsrichtingen in de tweede en de derde graad Beeldende kunsten.

De jongere

- 1 heeft belangstelling voor kunst en participeert actief aan het kunstgebeuren.
- 2 heeft inzicht in de vormkenmerken van de verschillende stijlstromingen en plaatst deze binnen de contexten tijd, ruimte en maatschappij.
- 3 legt verbanden tussen het kunsthistorisch referentiekader en zijn artistiek werk.
- 4 staat open voor het “oude”, het “nieuwe” en het “onbekende”.
- 5 licht zijn kunstbeleving verbaal toe (rationeel en sensitief) en gebruikt hierbij objectieve criteria en een correct begrippenkader.
- 6 ontwikkelt zijn visueel geheugen.

3 Leerplandoelstellingen, leerinhouden, didactische wenken en minimale materiële vereisten

Voor de tweede graden Audiovisuele vorming, Beeldende en architecturale kunsten en Beeldende en architecturale vorming voorziet het VVKSO 2-3 uur kunstgeschiedenis (AV Kunstgeschiedenis / KV Kunstinitiatie) in de lessentabellen van het eerste en tweede leerjaar.

Onderstaand zijn de leerplandoelstellingen, de leerinhouden, de didactische wenken en de minimale materiële vereisten voor de tweede graden Audiovisuele vorming, Beeldende en architecturale kunsten en Beeldende en architecturale vorming.

3.1 Leerplandoelstellingen

De jongere verwerft kennis over en inzicht in de verschillende stijlstromingen en hun verbanden tot en met de 17de en eventueel de 18de eeuw:

- 1 benadert kunst onbevooroordeeld en op een persoonlijke wijze.
- 2 duidt stijlkenmerken en leest deze af uit representatieve voorbeelden.
- 3 plaatst kunstwerken in hun historische, geografische en maatschappelijke context.
- 4 kent en herkent het werk van belangrijke vertegenwoordigers van een stijlperiode.
- 5 kijkt gericht naar en analyseert kunst met kennis van de beeldtaal en licht rationele en sensitieve aspecten van zijn kunstbeleving verbaal toe.
- 6 ontwikkelt een transhistorisch perspectief (oud en nieuw) en legt relaties tussen de “historie” en het eigen werk.
- 7 staat open voor het waardeoordeel van anderen.
- 8 hanteert opzoekings- en onderzoeksvaardigheden in kunsthistorische context.
- 9 wordt gestimuleerd om buiten schoolverband met kunst om te gaan.

3.2 Leerinhouden

In de tweede graden Audiovisuele vorming, Beeldende en architecturale kunsten en Beeldende en architecturale vorming wordt de kunst van de prehistorie tot en met de 17de of 18de eeuw belicht. De 18de eeuw kan gezien worden als sluitstuk van de barok (tweede graad) of als aanzet tot de kunst van de 19de eeuw (derde graad).

De leerlijn wordt chronologisch opgebouwd. Architectuur, beeldhouwkunst en schilderkunst komen in de verschillende stijlperiodes evenwichtig aan bod. Aan de hand van een aantal representatieve voorbeelden worden de algemene stijlkenmerken belicht en vergeleken en wordt kunst binnen een chronologisch, ruimtelijk en maatschappelijk referentiekader geplaatst.

De leerlijn wordt volledig behandeld maar men hoeft niet op alle aspecten gedetailleerd in te gaan. De leraar kiest welke onderwerpen/stijlstromingen uitgediept worden, wanneer hij verbanden legt met niet-westerse kunst, wanneer hij ingaat op de kunstactualiteit en andere kunstuitingen aan bod laat komen. Hij laat zich hierbij leiden door de actualiteit en eventuele studiereizen/tentoonstellingsbezoeken. In overleg met de collega's van de kunstvakken kan men gezamenlijk rond een bepaald thema werken. Ook de leerlingen kunnen een inbreng hebben bij het bepalen van de keuzes.

Het leerplan is gemeenschappelijk voor alle leerlingen. Er is ruimte voor een gedifferentieerde aanpak (zie eerste alinea bij de algemene doelstellingen) op het niveau van de leerling.

Men streeft ernaar de jongere in zijn totaliteit aan te spreken en geeft hem de kans zowel zijn affectieve, cognitieve, psychomotorische en sensitieve bewustzijn en vermogen te ontwikkelen.

De historische leerlijn

Kunst van de prehistorie

- Grotschilderingen
- Vruchtbaarheidsbeeldjes
- Megalietencultuur

Kunst van Egypte en het Nabije Oosten

- Architectuur (graven en tempels)
- Vrijstaande sculptuur en reliëf
- Muurschilderingen

Kunst van de klassieke oudheid

- Architectuur (prehelleense, Griekse, Etruskische en Romeinse)
- Beeldhouwkunst
  - prehelleense, archaische, klassieke en hellenistische periode van de Griekse kunst
  - Etruskische en Romeinse sculptuur
- Schilderkunst (vaasschilderingen, muurschilderingen, mozaïeken)

Kunst van de overgangperiode van de oudheid naar de middeleeuwen

- Vroegchristelijke kunst
- Byzantijnse kunst

Kunst van de middeleeuwen

- Vroege middeleeuwen
- Romaanse kunst (architectuur, beeldhouwkunst)
- Gotische kunst (architectuur, beeldhouwkunst, schilderkunst)

Renaissance

- Vroegrenaissance in Italië (architectuur, beeldhouwkunst, schilderkunst)
- Hoogrenaissance in Italië (architectuur, beeldhouwkunst, schilderkunst)
- Renaissance buiten Italië

Barok

- Architectuur, beeldhouwkunst, schilderkunst in en buiten Italië

Rococo en classicisme (eventueel)

3.3 Didactische wenken

Algemene uitgangspunten

- Bij het inleiden van wat moet geleerd worden vertrekt men van de waarneming. Aan de hand van een aantal representatieve voorbeelden worden de algemene stijlkenmerken belicht en wordt kunst binnen een chronologisch, ruimtelijk en maatschappelijk referentiekader geplaatst.
- Het realiseren van de doelstellingen wordt regelmatig in een ruimere context dan deze van de school gebracht. We denken hier bv. aan het bezoek aan tentoonstellingen als collectief en/of individueel programma.
- Men laat de leerling zelf ontdekken, analyseren en aan het woord komen. Activering via schetsen van bv. grondplan, opstand, gewelf, naar compositie, via zelf verzamelen van beeldmateriaal, ... in een omgeving waar actief en samenwerkend geleerd wordt, worden als methode gehanteerd om onderzoeksvaardigheden te verwerven.

De leraar

- Geestdrift, overtuiging, pedagogisch-didactische onderlegdheid en vakkennis van de leraar zijn belangrijk om de gestelde doelen te bereiken. Het bezielende woord en het voorleefgedrag van de leraar spelen een belangrijke rol in het groeiproces van de jongere.

Het leerplan en het jaarplan

- In het leerplan is de directe koppeling van de doelstellingen aan de leerinhouden bewust achterwege gelaten om het open karakter te beklemtonen. Bij de leerstofopbouw dient men chronologisch te werk te gaan volgens de uitgestippelde leerlijn. Dit is de rode draad die gevolgd wordt bij het opmaken van de jaarplanning. Binnen deze planning worden de leerinhouden volgens de leerlijn aangebracht en maakt men de koppeling met de doelstellingen. Het is de leraar die bepaalt wanneer de kunsthistorische chronologie even wordt onderbroken voor momenten waar men verbanden legt en waar men de kunstactualiteit behandelt. Dit is afhankelijk van wat zich aandient en meestal niet op voorhand te plannen. Het leerplan voorziet in deze ruimte, het is aan de leraar om het onderwerp en het moment ervan te bepalen.
- Differentiatie is wenselijk binnen de klasgroep. Dit kan gerealiseerd worden binnen bepaalde werkvormen (zie “het leren” hieronder).
Differentiatie op het vlak van de specificiteit van de studierichting kan men bv. realiseren via het inspelen op het actuele kunstgebeuren. Het bijbrengen van een breed kunsthistorisch referentiekader met ruimte voor het specifieke is hier steeds het uitgangspunt.
Differentiatie gebeurt aantoonbaar in de jaarplanning tussen de “kunsten-” en de “vormingsrichtingen”. In de “vormingsrichtingen” wordt van de jongere meer verwacht op het gebied analyse, kennisverwerving en zelfstandig werk.

Het leren

De tweede graad is gericht op het aanleren van een methode om kunst te ervaren, te analyseren en te bespreken. Via het onderwijsleergesprek leren opmerkelijk worden voor formele en inhoudelijke facetten van bv. een schilderij aan de hand van goed gekozen voorbeelden is een uitdaging voor kunstgeschiedenis. Deze methodiek kan nu en dan aangevuld worden door afwisselende werkvormen te hanteren waarbij men de jongere op een meer samenwerkende wijze bij het lesgebeuren betreft, bij de opbouw van hun kennis, vaardigheden en attitudes. Op deze wijze streven we ernaar om de leerling als totale persoon aan te spreken en verwachten we meer dan het waarnemende luisterend oor en het kijkend oog.

Via afwisselende werkvormen kan men bv. heel goed inspelen op bepaalde doelstellingen zoals “verbaal toelichten”, “de relatie leggen met het eigen artistieke werk”, openstaan voor het waardeoordeel van anderen”, “opzoekings- en onderzoeksvaardigheden hanteren”, “buiten schoolverband omgaan met kunst”, ...

Een paar voorbeelden, niet als “must” maar ter inspiratie

- 1 *Beschrijving*: leerlingen geven een voorstelling van iets in woorden. Bv. beschrijving van een schilderij, beeldhouwwerk, ...
- 2 *Brainstorm*: kan de eerste fase zijn bij de inleiding (wat weten ze al over?), of kan als afsluiting van een opdracht (wat hebben ze ervan bewaard?). Ook bv. het verzamelen van de nodige informatie voor en het plannen van het bezoek aan een tentoonstelling kan op deze wijze gebeuren.
Leerlingen leveren om beurt een bijdrage. Omdat alle leerlingen aan bod zouden komen kan de regel gelden dat je pas weer iets mag zeggen nadat alle anderen aan de beurt zijn geweest. Leerlingen kunnen ook worden verplicht het idee van een ander verder uit te werken.
- 3 *Collage maken*: een collage maken is een uitstekend middel om een bepaald onderwerp op creatieve wijze voor te stellen. Foto's en teksten worden geschikt en gekleefd. Zo'n collage kan een afsluitstuk zijn van een behandelde periode in de voorafgaande lessen(reeks). Bij een presentatie kan een collage als instrument gehanteerd worden. Men kan bv. vakoverschrijdend werken met de collega's die de kunstvakken onderwijzen.

- 4 *Documentatie raadplegen*: door deze werkvorm te hanteren krijgen de leerlingen de kans om zelfstandig hun leerverantwoordelijkheid te ontwikkelen. Leerinhoud verwijst immers niet enkel naar kennis maar ook naar het beheersen van onderzoeksvaardigheden. Daarom kan bij het aansnijden van een documentatieopdracht eerst aan de leerlingengroep gevraagd worden welke kanalen ze zullen inschakelen om informatie te verzamelen. Hoe meer kanalen, hoe meer invalshoeken en hoe meer kans de leerlingen krijgen om met de kenmerken van iedere bron kennis te maken. Leerlingen maken dus eerst een lijst van mogelijke bronnen (eigen voorkennis, kennis van derden (bv. interview, enquête), bibliotheek, elektronische bronnen (internet, cd-rom), atlas, ... Dan selecteren ze de bronnen die ze daadwerkelijk kunnen gebruiken en verdelen ze de taken voor het opzoekwerk. Als er ook nog een aantal richtlijnen vastgelegd worden voor het opzoekwerk zelf (bv. naam bronmateriaal noteren, samenvatten wat belangrijk is, ...), zijn effectief aan het werk als jonge onderzoeker.
- 5 *Denken – delen – uitwisselen*: is een werkvorm waarbij de leraar met vragen tijdens de les wil nagaan of de leerlingen alles voldoende begrepen hebben of waarbij hij wil peilen of ze de stof kunnen toepassen. Eerst stelt de leraar een vraag en verzoekt iedereen erover na te denken gedurende een korte afgesproken tijd. Er wordt in stilte gewerkt. Nadien geven de leerlingen in duo hun antwoord aan elkaar. Ze mogen hun antwoord nog bijstellen. Tenslotte wijst de leraar willekeurige leerlingen aan om antwoord te geven. De leerlingen geven geen commentaar op mekaars antwoord, dit is de taak van de leraar.
- 6 *Gasten in de klas*: expertise van buiten naar de klas halen is erg waardevol. Heel wat doelstellingen kunnen nagestreefd worden met deze werkvorm: de betrokkenheid van de leerlingen is groot, de deskundigheid wordt aangesproken, jongeren komen in contact met een persoon of met een maatschappelijke situatie waar ze normaal gezien niet direct mee te maken hebben. Een gast in de klas zorgt voor een enorme afwisseling. Het bezoek van een deskundige vergt goede afspraken (bv. onderwerp) en voorbereiding (bv. interview, kringgesprek).
- 7 *Groepsonderzoek – groepsproject*: wil een diepgaand onderzoek rond een thema nastreven en bevordert het zelfstandig werken bij leerlingen. De werkvorm biedt heel wat mogelijkheden om vakoverschrijdend te werken en leerlingen meer verantwoordelijk voor het eigen leren te maken. Een mogelijk stappenplan voor deze werkvorm is:
  - 1 stap 1: groepsindeling en voorstelling thema('s) en subthema('s). Leerlingen kiezen het onderwerp.
  - 2 stap 2: elke groep bepaalt welk subthema hij gaat onderzoeken en welke onderzoeksvraag hij wil beantwoorden. De groep maakt een planning op, verdeelt de rollen en de taken.
  - 3 stap 3: leerlingen verzamelen informatie, analyseren en bewerken die. Ze evalueren zowel de resultaten als het groepsproces en komen tot conclusies.
  - 4 stap 4: de voorbereiding van de verslaggeving, bv. klassieke presentatie. De verslagen worden afgegeven aan de leraar.
  - 5 stap 5: evaluatie (zowel proces als product).
- 8 *Mindmapping*: alle leerlingen krijgen een pen/stift van een verschillende kleur en per groep wordt een groot vel papier gegeven. Het lesthema dat ze moeten uitwerken schrijven ze in het midden. Elk om (afgesproken) beurt noteert de belangrijkste ideeën die horen bij het thema. Nadien mag ieder (individueel) andere ideeën toevoegen of verbindingslijnen trekken. De werkvorm is bruikbaar als een nieuw lesonderwerp wordt aangesneden (wat weten ze al?) of na het onderwijzen ervan (wat weten ze erover en zetten ze in de verf? Welke relaties leggen ze?). De werkvorm helpt leerlingen om begrippen te verhelderen en laat hen relaties tussen begrippen ontdekken.
- 9 *Quiz*: met een quiz wordt de (voor)kennis van de leerlingen getest. Eigenlijk is het een werkvorm waarmee ze spelenderwijze leren. Houd er echter rekening mee dat er sterke leiding moet zijn, zeker in grotere klassen. Zorg er ook voor dat zwakkere, stillere leerlingen niet uit de boot vallen.

Vakoverschrijdend werk en relatie met de eindtermen

- Kunstgeschiedenis maakt deel uit van het profiel van deze studierichtingen. Waar kan zal de leraar kunstgeschiedenis samen met de collega's van de kunstvakken actief participeren aan het concept en de realisatie van vakoverschrijdend werk binnen de school.

- Er zijn geen specifieke eindtermen voor het vak kunstgeschiedenis. Binnen de opzet van dit leerplan heeft men wel aandacht voor het realiseren van de vakoverschrijdende eindtermen. Dit gebeurt in overleg met het lerarenteam, verantwoordelijk voor de specifieke studierichtingen. In dit team kan de leraar kunstgeschiedenis, samen met de collega's van de kunstvakken, bijvoorbeeld een belangrijke rol spelen bij het werken rond de vakoverschrijdende eindtermen "muzisch-creatieve vorming".

3.4 Minimale materiële vereisten

- Lokaal dat kan verduisterd worden met projectiemogelijkheid en audiovisuele media.
- Lokaal met mogelijkheid om didactisch materiaal op te bergen.
- Toegang tot internet.
- Toegang tot naslagwerken.

4 Evaluatie

4.1 Evalueren conform de visie op onderwijs

Evaluatie is niet alleen kennisgericht. Het ontwikkelen van leerstrategieën, van algemene en specifieke attitudes en de groei naar **actief leren** krijgen een centrale plaats in het leerproces. Hierbij neemt de leraar naast vakdeskundige de rol op van **mentor**, die de leerling kansen biedt en methodieken aanreikt om voorkennis te gebruiken, om nieuwe elementen te begrijpen en te integreren.

Evaluatie is een onderdeel van de leeractiviteit van leerlingen en vindt bijgevolg niet alleen plaats op het einde van een leerproces of op het einde van een onderwijsperiode. Evaluatie maakt integraal deel uit van het leerproces en is dus geen doel op zich.

Evalueren is noodzakelijk om **feedback** te geven aan de leerling en de leraar.

- Door rekening te houden met de vaststellingen gemaakt tijdens de evaluatie kan de leerling zijn **leren optimaliseren**.
- De leraar kan uit evaluatiegegevens informatie halen voor **bijsturing** van zijn **didactisch handelen**.

Behalve het bijsturen van het leerproces en/of het onderwijsproces is een evaluatie ook noodzakelijk om andere **toekomstgerichte beslissingen** te ondersteunen zoals oriënteren en delibereren. Wanneer hierbij rekening gehouden wordt met de mogelijkheden van de leerling, dan staat ook hier **de groei van de leerling centraal**.

Evaluatie wordt zo een **continu proces** dat optimaal en motiverend verloopt in **stress- en sanctiearme** omstandigheden.

4.2 Hoe evalueren?

4.2.1 De leerling centraal

Bij evaluatie staat steeds de **groei van de leerling centraal**. De te verwerven kennis, vaardigheden en attitudes worden bepaald door de leerplandoelstellingen.

Uit het voorgaande volgt dat de leraar zich bevraagt over de keuze van de evaluatievormen. Het gaat niet op dat men tijdens de leerfase het **leerproces** benadrukt, maar dat men finaal alleen het **leerproduct** evalueert. Zowel proces als product moeten hun plaats krijgen in de beoordeling. De literatuur noemt die samenhang tussen proces- en productevaluatie **assessment**.

Een goede evaluatie moet gespreid zijn in de tijd en moet voldoen aan criteria van doelmatigheid en billijkheid.

- Een **doelmatige evaluatie** moet aan de volgende aspecten beantwoorden: **validiteit, betrouwbaarheid** en **efficiëntie**.
- Men kan spreken van een **billijke evaluatie** indien er sprake is van **objectiviteit, doorzichtigheid en normering**.

Bij assessment nemen de actoren van het **evaluatieproces** een anderen plaats in. De meest gebruikte vormen zijn **zelfevaluatie, co-evaluatie** en **peerevaluatie**.

- **Peerevaluatie (leerling-leerling):**
Bij peerevaluatie beoordelen de leerlingen elkaar.
- **Co-evaluatie of collaboratieve evaluatie (leerling-leraar):**
Bij co-evaluatie creëert men een evaluerende dialoog tussen de leraar en de leerling(en).
- **Zelfevaluatie (leerling):**
Hierbij evalueert de leerling zichzelf.

4.2.2 Rapportering

Wanneer we willen ingrijpen op het leerproces is de **rapportering, de duiding en de toelichting** van de evaluatie belangrijk. Indien men zich na een evaluatie enkel beperkt tot het meedelen van cijfers krijgt de leerling weinig adequate feedback. In de rapportering kunnen de sterke en de zwakke punten van de leerling weergegeven worden. Eventuele adviezen voor het verdere leerproces kunnen ook aan bod komen.

4.3 Aandachtspunten bij kunstgeschiedenis

Ook bij de evaluatie wordt de waarneming als invalshoek gebruikt. De vragen worden, waar zinvol, onderbouwd met representatief beeldmateriaal.

Het is van belang dat de leerling op voorhand op de hoogte is van de evaluatiecriteria en de -methodiek.

5 Leerplanwerking

Leerplannen van het VVKSO zijn het werk van leerplancommissies, waarin begeleiders, leraren en eventueel externe deskundigen samenwerken.

Op het voorliggende leerplan kan u als leraar reageren en uw opmerkingen, zowel positief als negatief, aan de leerplancommissie meedelen via e-mail (leerplannen@vsko.be) of per brief (Dienst Leerplannen VVKSO, Guimardstraat 1 te 1040 Brussel).

Vergeet niet te vermelden over welk leerplan u schrijft: vak, studierichting, graad, Licapnummer.

Langs diezelfde weg kan u zich ook aanmelden om lid te worden van een leerplancommissie.

Dit leerplan kwam tot stand met de medewerking van:

- An Bedeer, Maris Stella Instituut, 2390 Oostmalle;
- Elisabeth Desmazières, Sint-Lukas Kunsthumaniora, 1030 Schaarbeek;
- Johan Devos, Vrij Technisch Instituut 3, 8500 Kortrijk;
- Jurgen Gaethofs, Vrij Technisch Instituut Hasselt, 3500 Hasselt;
- Lieve Masschelein, Technisch Instituut Heilige Familie, 8000 Brugge;
- Lieve Sulmont, Kunsthumaniora Sint-Lucas, 9000 Gent;
- Louis Hulstaert, Instituut Heilig Graf, 2300 Turnhout;
- Mieke Dewil, Kunstschool, 3600 Genk;
- Carl Van Cammeren, Sint-Lucas Kunstsecundair, 2018 Antwerpen.

6 Bibliografie

Over onderwijzen, kunstgeschiedenis en kunst bestaat onnoemelijk veel literatuur en is heel wat te vinden in bibliotheken en via de moderne informatiemedia zoals het Internet, cd-rom, dvd, tv, ... Onderstaande lijst heeft niet de ambitie volledig te zijn. De leraar kan er een selectie uit maken ter ondersteuning van zijn lespraktijk. Oudere publicaties zijn enkel terug te vinden in sommige (school)bibliotheken.

Ook catalogi van tentoonstellingen, recensies in kranten, bijdragen in magazines, ... kunnen interessant zijn.

Cd-roms

- <http://ict.slo.nl/praktijk/beeldend/cdrgesch.html> (lijst cd-roms)
- <http://www.absolutefigures.nl/winkel/kunst.htm>
- De eeuw van Breugel, Gemeentekrediet, België
- De eeuw van Rembrandt, Gemeentekrediet, België
- De eeuw van Rubens, Gemeentekrediet, België, ISBN 2 908388 31 6
- De eeuw van Van Eyck, Gemeentekrediet, België
- De eeuw van Vermeer, Oda Laser Edition, Frankrijk / Gemeentekrediet, België, 1995, ISBN 2 908388 33 2
- Fenêtre sur l'art, Vilo, Frankrijk, cd-rom-reeks met o.a. Claude Monet, Leonardo Da Vinci, ...
- Het mooiste museum ter wereld, Gallimard Jeunesse, Frankrijk / Lannoo, België, 1998, ISBN 90 209 3883 5
- Klassieke Oudheid, A-Z, Spectrum, Nederland, 1999, ISBN 90 5344 097 6
- Michelangelo, leven en werk, Spectrum, Nederland, 1999, ISBN 90 5344 097 6
- Onze-Lieve-Vrouwkathedraal Antwerpen, Universitaire Pers, Leuven, 2001, ISBN 90 5867 129 1
- Rubens & Antwerpen, Wettelijk Depot: D/1998/1224/1, Uitgaven van de stad Antwerpen, 2001
- Sint-Baafskathedraal, een beleving van een tijdsgeslacht, Universitaire Pers, Leuven, 2000, ISBN 90 5867 021 X
- The great masters of Italian Art, Scala - Acta, Italië, 1998
- The Thames and Hudson Multimedia Dictionary of Modern Art, ISBN 0-500-10015-2

Didactiek

- **BOEKAERTS, M., SIMONS, P. R.-J.**, Leren en instructie. Psychologie van de leerling en het leerproces. Van Gorcum, Assen, 2003, 301 blz.
- **DENEVE, M.**, De leerkracht bij het leren leren: De resultaatgerichte aanpak. Altiora, Averbode, 1999
- **DOCHY, F., e.a.**, Anders evalueren. Assessment in de onderwijspraktijk, Lannoo Campus, Leuven, 2003
- **DOCHY, F., NICKMANS, G.**, Competentiegericht opleiden en toetsen, Lemma, Utrecht, 2005, 200 blz., ISBN 90 5931 3909
- **GEERLINGS, T., VAN DER VEEN, T.**, Lesgeven en zelfstandig leren. Van Gorcum, Assen, 1996
- **HOOGVEEN, P., WINKELS, J.**, Het didactisch werkvormenboek. Variatie en differentiatie in de praktijk. Van Gorcum, Assen, 2005
- **MARZANO, R., MIEDEMA, W.**, Leren in vijf dimensies. Moderne didactiek voor het voortgezet onderwijs. Van Gorcum, Assen, 2005
- **STANDAERT, R., TROCH, F.**, Leren en onderwijzen. Inleiding tot de algemene didactiek. Acco, Leuven/Amersfoort, 2006
- **VAN LOOY, L. (red)**, Zelfstandig en coöperatief leren. Kroniek van een Vlaams experiment. Onderwijs en samenleving deel 5, VUBPRESS, Brussel 2002, 590 blz., ISBN 90 5487 319 1
- **VAN PETEGEM, P., VANHOOF, J.**, Een alternatieve kijk op evaluatie, Wolters Plantyn, Mechelen, 2002, ISBN 90 301 1581 5
- **VLAAMS VERBOND VAN HET KATHOLIEK ONDERWIJS**, themanummer Zelfstandig Leren: een (r)evolutie?, Nova et Vetera, Jg. LXXVII, nrs. 1-2, 1999
- **VLAAMS VERBOND VAN HET KATHOLIEK ONDERWIJS**, themanummer Onderwijs en Vernieuwing, Nova et Vetera, Jg. LXXXI, nrs. 1-2, 2004

Documentatiecentra

- <http://www.okbv.be/kunstbib>

Dvd

- Architectures 1 (Architectures 2- 3- 4), Arte Video, Réunion des Musées Nationaux, France
- Camille Claudel, Studio Canal Image, Kinowelt, 1988
- De Visione Dei. Het Lam Gods, Universiteit Gent, 2002
- Frida, Miramax, 2002
- Giotto. La capella degli Scrovegni, Giobbe Rosse, Firenze, 2000
- Girl with a pearl earring, A film, 2005
- How Art made the world, (5dvd), BBC 2005, distrib. Under licence by 2 entertain Video Ltd. Just Entertainment 2006 (mastered by Digital Pictures)
- In de voetspoeren van Alexander de Grote, Wood Michael, Knack, Orion Channel 2005, BBC Worldwide Ltd 1998
- Jackson Pollock, Columbia Tristar home entertainment, BV Hilversum, 2002
- Matisse, K20 DVD zur Ausstellung K20-K21, Kunstsammlung Nordrhein-Westfalen, 2005
- Sporen van verandering, Lambo, Nederland
- The life of Leonardo da Vinci, House of Knowledge, 2005
- The Guggenheim Collection, SWR Media GmbH Vertrieb, Stuttgart, 2006 (www.swr-shop.de)
- The State of the Art, Ideas and Images in the 1980's, Londen, NTSC, 2006. 6 vijftig minuten durende films uitgegeven op 2 DVDs met een thematische benadering van actuele kunst (History – Value – Imagination – Sexuality – Politics – Identity)
- DVDs van de in Londen gevestigde kunstuitgeverij "Illuminations met informatie over Engelse en Europese kunst waaronder:
  - theEYE, reeds een 40-tal verschenen (in 2007 komen er nog 7 bij), Londen: 25 minuten durende DVD's van "interview-based profiles of prominent contemporary visual artists
  - The State of the Art, Ideas and Images in the 1980's, Londen, NTSC, 2006. 6 vijftig minuten durende films uitgegeven op 2 DVDs met een thematische benadering van actuele kunst (History – Value – Imagination – Sexuality – Politics – Identity)

Literatuur en naslagwerken

- **ADRIAENS, F., e.a.**, Kunst van Altamira tot heden, Pelckmans, Kapellen, 1992, 430 blz., ISBN 90 289 0533 2
- **ALPERS, S.**, De kunst van het kijken. Nederlandse schilderkunst in de zeventiende eeuw, Bert Bakker, Amsterdam, 1989, 330 blz.
- **ARTS, Th., VAN DEN BOOGAERD, R., e.a.**, Zienderogen kunst, dl3, Den Bosch, Malmberg, 1983, 175blz.
- **BAKKER, B.**, Landschap en Wereldbeeld. Van Van Eyck tot Rembrandt, Thoth, Bussum, 2004, 486 blz.
- **BÄR, N.**, Beeldende kunsten van de Oudheid tot 1800. Overzicht van de beeldende kunst in Europa vanaf de Griekse beschaving tot en met de achttiende eeuw, Het Spectrum, Utrecht, 1992, 251 blz.
- **BÄR, N.**, Beeldende kunsten in de 19de eeuw, Het Spectrum, Utrecht, 1991, 229 blz.
- **BÄR, N.**, Nieuw handboek voor de kunstgeschiedenis. Kunst van 1900 tot 1945, Canteccleer, De Bilt, 1984, 192 blz.
- **BÄR, N.**, Nieuw handboek voor de kunstgeschiedenis. Kunst na 1945, Canteccleer, De Bilt, 1982, 150 blz.
- **BÄR, N.**, Zicht op kunst, Canteccleer, De Bilt, 1982, 150 blz.
- **BARAGLI, S.**, De veertiende eeuw, Kunstenencyclopedie, Ludion, Gent, 2006, 384 blz., ISBN 90-5544-608-4
- **BARRAL, I., ALTET, X.**, Vroege middeleeuwen. Van de late klassieke oudheid tot het jaar 1000, Taschen, Keulen, 1997
- **BEARD, M.**, Het Parthenon, Atlas, 2004, 224 blz.
- **BERGER, J., e.a.**, Anders zien, SUN, Nijmegen, 1974, 162 blz.
- **BERNHARD, M.**, Kloosters. Honderd wonderen van het avondland, Atrium, 192 blz.

- **BLOTKAMP, C.**, De onvoltooide van Cézanne. 40 korte beschouwingen opver moderne kunst, Terra Lannoo, Arnhem, 2004, 144 blz., ISBN 978 90 5897 256 9
- **BONGARD, W.**, Is de moderne kunst corrupt?, Gaade, Den Haag, 1996, 191 blz.
- **BORCHERT, T.-H.**, De Vlaamse Primitieven in Brugge, Ludion, Gent, 2006, 96 blz, ISBN 90-5544-612-2
- **BOTQUIN, J.-M., e.a.**, Decennium Kunst in België na Dokumenta IX, Ludion, Gent, 2003, 160 blz, ISBN 90-5544-481-2
- **BOULEAU, C.**, Charpentres. La géometrie secrète des peintres Librero, Editions du Seuil, 1963, 268 blz. ISBN 2.02.002926.X
- **BRAND, J., e.a.**, Architectuur en verbeelding, Waanders, Zwolle, 1989, 317 blz.
- **BRITT, D.**, Moderne kunst. Van Impressionisme tot Postmodernisme, Atrium, Alphen aan de Rijn, 1994, 416 blz.
- **BROMMER, G.F.**, Discovering Art History, 1988
- **BROWN, C., Vlieghe, H.**, Van Dyck 1599-1641, catalogus, Antwerpen Open, Antwerpen, 1999, 359 blz.
- **CHAUVET, J.-M., DESCHAMPS, E., HILLAIRE, C.**, met een nawoord van **COTTES, J.**, De grot Chauvet. De oudste grotschilderingen ter wereld, Jan Van Arkel, Utrecht, 1998, 120 blz.
- **COLE, E.**, De taal van de architectuur, Librero, Groningen, 2003, 352 blz., ISBN 90 5764 205 0
- **COLLINS, J., e.a.**, De schildertechnieken van deze eeuw. Dertig beroemde kunstenaars in close up, Cantecleer, De Bilt, 1983, 190 blz. ISBN 90 2130 082 6
- **CUMMING, R.**, Kijken en zien, Meulenhof, Amsterdam, 1982, 62 blz.
- De eeuw van Van Eyck. De Vlaamse Primitieven en het Zuiden. 1430-1530, catalogus, Ludion, Brugge, 2002
- **DE DUVE, T.**, Kijk, 100 jaar hedendaagse kunst, Ludion, Brussel, 2000
- **DE JONG, C.**, Schilderijen zien, Het Spectrum, Utrecht, 1966, 200 blz.
- **DE JONG L., MARÉCHAL, E.,FRATTEUR, L.**, Kunst/werk A, uitgeverij Pelckmans, 1994
- **DE RYNCK, P.**, De kunst van het kijken Iconografie van de Europese schilderkunst 14de – 18de eeuw, Ludion, Gent, 2004, 384 blz, ISBN 90-5544-524-x
- **DE SUTTER, H.**, Kunst in de 19de en 20ste eeuw, Van Den Broele, Brugge, 1979, 60 blz.
- **DE VISSER, A.**, Hardop kijken, SUN, Nijmegen, 1986, 144 blz.
- **DE VISSER, A.**, Kunst met voetnoten. Inhoud en betekenis in de beeldende kunst, SUN, Nijmegen, 1989, 144 blz.
- **DE VISSER, A.**, De tweede helft. Beeldende kunst na 1945, SUN-Kritak, 1997, 430 blz.
- **DE VOS, D.**, De Vlaamse Primitieven. De meesterwerken, Mercatorfonds, Antwerpen, 2002
- **DELEHOZEE, L., e.a.**, Romaanse architectuur in België, Lannoo, Tielt, 2000, 200 blz., ISBN 978 90 209 3893 7
- **DEMPSEY, A.**, Encyclopedie van de moderne kunst. Stijlen, scholen, stromingen, Waanders, Zwolle, 2002, 304 blz., ISBN 90 400 8700 8
- **DENVIR, B.**, Het Impressionisme. De kunstenaars en hun werk, Zuid, Lisse, 1992, 424 blz.
- **DHONDT, L., HUBERT, J.C., e.a.** 18de eeuwse architectuur. In België. Laatbarok, rococo, neoclassicisme, Lannoo nv., Tielt, 1998
- **DOERNER, M.**, Schilderkunst, materiaal en techniek, Gaade, Amerongen, 1981, 455 blz.
- **DUBY, G.**, De kathedraalbouwers, Agon, Amsterdam, 1990, 359 blz., ISBN 90 5157 053 8
- **DUNLOP, J.**, Kunst die de wereld schokte. Zeven opzienbarende kunsttentoonstellingen 1868-1937, Bussum, De Haan, 1972
- **EGMOND, J., DE POEL, K.**, Kunstbeschuwing, Wolters-Noordhoff, Groningen, 1985 (3), 192 blz.
- **ELIAS, J. S. W.**, Geschiedenis van de Europese beeldhouwkunst, Prisma, Utrecht, 1966, 279 blz.
- **FAGAN, B. M.**, De zeventig beroemdste uitvindingen van de oudheid. Raadsels uit het verleden ontsluit, Lannoo, Tielt, 2001, 304 blz., ISBN 978 90 209 4489 1
- **FAGAN, B. M.**, De zeventig beroemdste uitvindingen van de oudheid, Lannoo, Tielt, 2004, 304 blz., ISBN 978 90 776 9902 7
- **FINLEY, M.I.**, De oude Grieken, Van Halewyck, Leuven, 1996, 240 blz.
- **FINLEY, V.**, Kleur. Reizen door de verfdooos, Anthos, Amsterdam, 2003
- Flamminghi a Roma. 1508-1608. Kunstenaars uit de Nederlanden en het prinsbisdom Luik te Rome tijdens de Renaissance, Catalogus tentoonstelling P.S.K., Vereniging voor tentoonstellingen van het P.S.K., Snoeck-Ducaju & zoon, Brussel, 1995, 475 blz.
- **FRAMPTON, K.**, Moderne architectuur. Een kritische geschiedenis, SUN, Nijmegen, 1988, 444 blz.
- **GETTINGS, F.**, De kunst van het kijken, Gaade, Amerongen, 1985, 96 blz.
- **GIORGI, R.**, De zeventiende eeuw, Kunstenencyclopedie, Ludion, Gent, 2006, 384 blz, ISBN 90-5544-624-6

- **GIORGI, R.**, Engelen en duivels, Kunstbibliotheek, Ludion, Gent, 2006, 384 blz, ISBN 90-5544-635-1
- **GOLDSCHMIDT, E.**, Sinds 1945, 3 delen, Desclee-Debrouwer, Brugge, 1970/1973, 304 blz./304 blz./208 blz.
- **GOMBRICH, E. H.**, Eeuwige schoonheid, Gaade/Unieboek, Houten, 1996, 688 blz.
- **GÖSSEL**, Architectuur van de 20ste eeuw, Taschen, Keulen, 1991, 431 blz., ISBN 3 8228 0148 8
- **GRAHAM-DIXON, A.**, Renaissance, Uitgave bij documentaire reeks BBC., University of California Press, Berkeley an L.A., 1999, 336 blz.
- **GYMPEL, J.**, Geschiedenis van de architectuur van de oudheid tot heden, Könemann, Keulen, 1996, 120 blz., ISBN 3 89508 450 6
- **HAFTMANN, W.**, Schilderkunst in de 20ste eeuw, Lemniscaat, Rotterdam, 1977, 416 blz.
- **HARRIS, N.**, De geschiedenis van het impressionisme, Zutphen, Alphen a/d Rijn, 1980, 319 blz.
- **HAUSER, A.**, Sociale geschiedenis van de kunst, SUN, Nijmegen, 1975, 686 blz.
- **HIBBARD, H.**, Hoogtepunten van de beeldhouwkunst, Elsevier, Amsterdam Brussel, 1978, 239 blz.
- **HOCKNEY, D.**, Geheime kennis. De herontdekking van de verloren gegane technieken van de oude meesters, Ludion, Gent, 2002, 240 blz, ISBN 90-5544-418-9
- **HOMMES, E.**, Prisma van de kunst. Circa 2000 begrippen van a tot z verklaard, Het Spectrum, Utrecht, 1990, 287 blz.
- **HONOUR, H., FLEMING, J.**, A world history of art, Laurence King, Londen, 1999, 5^e uitgave., 928 blz.
- **HUGHES, R.**, Kritisch, in vredesnaam kritisch. Over kunst en kunstenaars, Kritak, Leuven, 1990, 308 blz.
- **HUGHES, R.**, De schok van het nieuwe. Kunst in het tijdperk van verandering, Veen, Leuven, Davidsfonds, Utrecht, 1991, 424 blz., ISBN 90 6322 159 2
- **HUNTER, S., e.a.**, 100 jaar moderne kunst. Van postimpressionisme tot heden, Amsterdamboek, Amsterdam, 1977, 351 blz.
- **IMPELLUSO, L.**, Helden en Goden, Kunstbibliotheek, Ludion, Gent, 2006, 384 blz, ISBN 90-5544-616-5
- **ITTEN, J.**, Kunst en kleur, Cantecler, De Bilt, 1973, 157 blz.
- **JAEGER, S.**, Stijlengids, Cantecler, De Bilt, 1985, 150 blz.
- **JANSON, H. W.**, Wereldgeschiedenis van de kunst, HOUTEN, De Haan, 1994, 824 blz., ISBN 90 269 4371 7
- **JANSON, H.W.**, aangevuld en herzien door **JANSON, A.F.**, History of art, Harry N. Abrams, New York, 4^e uitgave, 1995, 959 blz.
- **JANSON, H. W.**, De geschiedenis van de schilderkunst, Aerdenhout Landshoff, Bentveld, 1977, 768 blz.
- **JENCKS, Ch.**, Modern Movements in Architecture, Anchor Press, USA, 1973, 432 blz.
- **JÖCKLE, Cl., KERSTJENS, Chr.**, Bouwstijlen van de wereld. Architectuur van de Klassieke Oudheid tot heden, Atrium, 2001, 240 blz., ISBN 90 6111 395 2X
- **JODIDO, Ph.**, Nieuwe vormen in de architectuur. De jaren '90, Taschen, Keulen, 2001, 237 blz., ISBN 3 8228 1235 8
- **KAPPELMAYR, B.**, Geïllustreerd handboek van de kunst, De Hoeve, Alphen a/d Rijn, 1995, 480 blz., ISBN 90 6113 763 2
- **KING, R.**, De hemel van de paus. Michelangelo en de Sixtijnse kapel, De Bezige Bij, Amsterdam, 2004
- **KING, R.**, De koepel van Brunelleschi, De Bezige Bij, Amsterdam, 2000, 216 blz., ISBN 90 234 3959 7
- **KING, R.**, De omwenteling. Over de geboorte van het impressionisme, De Bezige Bij, Amsterdam, 2006
- **KNOCKAERT, Y., VAN DAMME, P.**, Kunst & Co, uitgeverij Pelckmans, 2004
- **KOCH, W.**, Europese bouwstijlen, Agon, Amsterdam, 1988 496 blz.
- **KOLDEWEIJ, J., VANDENBROECK, P., VERMET, B.**, Jheronimus Bosch. Alle schilderijen en tekeningen, catalogus, Ludion, Gent, 2001, 238 blz.
- **KOPPERS, P., e.a.**, Goed bekeken. Een weg door kunst en museum, Cantecler, De Bilt, 1985, 144 blz., ISBN 90 213 0068 0
- **KRAUSE, A. -C.**, Geschiedenis van de schilderkunst van de renaissance tot heden, Rebo productions, Lisse, 1996, 128 blz., ISBN 90 336 1104 0
- **KWANT, R. C.**, Mens en expressie, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1968, 185 blz., ISBN 90 274 5067 6
- **LEERING, J.**, Beeld. Architectuur en Kunst. Het samengaan van architectuur en beeldende kunst, Thoth, Bussum, 2001, 430 blz., ISBN 90 6168 266 5
- **LE CLEZIO, J-M.**, Diego en Frida, De Geus, Breda, 1997, 220 blz., ISBN 90 5226 384 1
- **LEINZ, G.**, Moderne kunst zien en begrijpen, Trendboek, Maarssenbroek, 1987, 380 blz., ISBN 09 5135 022 8
- **LUCIE-SMITH, E., e.a.**, Beeldende kunst in de 20ste eeuw, Konemann, Keulen, 1999, 400 blz.
- **LUCIE-SMITH, E.**, Kunst nu. Kunst vanaf 1960, Thot, 1 Bussum, 1996, 512 blz.

- **LUCIE-SMITH, E.**, Moderne kunst van abstract expressionisme tot postmodernisme, Agon, Amsterdam, 1990, 552 blz.
- **LUTZELER, H.**, Verklarend kunstwoordenboek, Gaade, Amerongen, 1982, 202 blz.
- **MANLEY, B.**, De zeventig beroemdste mysteries van het Oude Egypte. De geheimen van de farao's ontsluit, Lannoo, Tielt, 2003, 304 blz., ISBN 978 90 209 5281 0
- **MEKKINK, M., e.a.**, Kunst van nu. Encyclopedisch overzicht vanaf 1970, Primavera Pers, Leiden, 1995, 336 blz., ISBN 90 7431 012 5
- **MERLEAU-PONTY**, Voorwoord tot de Fenomenologie van de Waarneming, Het werledvenster, Baarn, 1977, 79 blz., ISBN 90 293 9601 6
- **MULLER, W., VOGEL, G.**, Sesam atlas van de bouwkunst, 2 delen, Bosch en Keuning, Baarn, 1976 & 1983, 600 blz.
- **NICOLAUS, K.**, Het schilderij: materiaal, techniek, behoud, Cantecleer, De Bilt, 1981, 263 blz.
- **NORWICH, J. J.**, Geschiedenis van de bouwkunst, Atrium, Alphen aan de Rijn, 1986, 287 blz.
- **PAWLIK, J., e.a.**, Beeldende kunst. Begrippen en lexicon, Orion, Brugge, Gottmer, Nijmegen, 1978, 358 blz.
- **PEVSNER, N.**, Europese architectuur, 2 delen, A. Donker, Brugge, Rotterdam, 1979 en 1984, 258 blz. en 290 blz.
- **PIPER, D., e.a.**, Encyclopedie van de schilder- en de beeldhouwkunst, 2 delen, Veen, Utrecht, Reflex, Antwerpen, 1986, 471 blz. en 491 blz.
- **PUGKISI, C.**, Caravaggio, Phaidon, Londen, 2005, 448 blz.
- **RASKIN, L.**, Een eeuw beeldende kunst in Limburg, Concentra Media N.V., ISBN 9076322724
- **RASMUSSEN, R.**, Architectuur beleven, Staatsuitgeverij, 's Gravenhage, 1983, 252 blz.
- **RAY, J.**, De weg naar Osiris. Leven in het oude Egypte, Het Spectrum, Utrecht, 2003, 190 blz.
- **READ, H.**, Kunst zien en begrijpen, Het Spectrum, Utrecht Antwerpen, 1962, 170 blz.
- **READ, H.**, Moderne beeldhouwkunst, Gaade, Den Haag, 1964, 312 blz.
- **READ, H.**, Moderne schilderkunst, Gaade, Den Haag, 1959, 376 blz.
- **REMMERS, F., e. a.**, Zienderogen Kunst. Culturele en kunstzinnige vorming 1, Malmberg, Den Bosch, 2004, 193 blz., ISBN 90 208 4967 0
- **REYNDERS, M.**, Onder het oog van de zonnegod. 3000 jaar Oud-Egyptische beschaving, Davidsfonds, Leuven, 2003
- **RISEBERO, B.**, Architectuur. Vijftien eeuwen bouwkunst van de Westerse beschaving, Ploegsma, Amsterdam, 1990, 288 blz.
- **ROBERT-JONES, Ph. en Fr.**, Pieter Breugel de Oudere, Snoeck-Ducaju, Gent, 1997, 351 blz.
- Rubens, catalogus tentoonstelling Lille Palais des Beaux-Arts, Snoeck, Gent, 2004, 320 blz.
- **RUHRBERG, K., e. a.**, Kunst van de 20ste eeuw, deel 1 en 2, Taschen, Keulen, 1999, 399 blz. en 840 blz., ISBN 3 8228 6825 6
- **SCHOOLMEESTERS, A.**, Inleiding tot de moderne kunst, Acco, Leuven, 1983, 275 blz.
- **SCHOUTE, R., DE PATOUL, B.**, De Vlaamse Primitieven, Davidsfond, Leuven, NUGI D/1994/0240/37, ISBN 90 6152 867 4
- **SCHULZ, R., SEIDEL; M.**, Egypte. Het land van de farao's, Könemann, Köln, 1998
- **SILVERMAN, D.P.**, Het Oude Egypte, Wereldgeschiedenis, Librero, Kerkdriel, 256 blz.
- **SPIVEY, N.**, Hoe kunst de wereld maakt, Ludion, Gent-Amsterdam, 2006, 288 blz, ISBN 90-5544-605-x
- **STADLER, W.**, De beeldhouwkunst. Geschiedenis en ontwikkeling van de beeldhouwkunst van Prehistorie tot de 21ste eeuw, Rebo Productions, Lisse, 1996, 200 blz., ISBN 90 366 1092 3
- **STIERLING, H.**, Griekenland. Van Mycene tot het Parthenon, Taschen, Keulen, 1997
- **STANGOS, N., e. a.**, De kernbegrippen van de moderne kunst, Meulenhoff, Amsterdam, 1985, 360 blz.
- **STUBBE, A.**, Algemene kunstleer, Heidelberg, Hasselt, 1960, 156 blz.
- **SUTTON, P.C.**, De eeuw van Rubens, Mercatorfonds, Antwerpen, 1994, 319 blz.
- **TAMBINI, M.**, 100 jaar design, NUGI 923 D/1997/0034/374, ISBN 90 6091 387 6
- **THOMPSON, J.**, De kunst van het kijken Het verhaal van de moderne schilderkunst van Courbet tot Warhol, Ludion, Gent, 2006, 416 blz, ISBN 90-5544-625-4
- **TIETS, J.**, Geschiedenis van de architectuur in de 20ste eeuw, Könemann, Keulen, 1999, 119 blz., ISBN 3 8290 0871 6
- **TIJS, R.**, Renaissance- en barokliteratuur in België, Lannoo, Tielt, 1999, 224 blz., ISBN 978 90 209 3705 3
- **TISSINK, F., e.a.**, Kijken naar schilders uit de lage landen, Ludion, Gent, 2006, 488 blz, ISBN 90-5544-640-8

- **VANHOVE, D.**, Sport in Hellas. Van spel tot competitie, Catalogus tentoonstelling P.S.K., Universiteit Gent. Snoeck-Ducaju & zoon, Gent, 1992, 424 blz.
- **VAN DE WETERING, E.**, Rembrandt. Zoektocht van een genie, catalogus, Waanders Uitgevers, Zwolle, 2006, 255 blz.
- **VAN DEN AKKER, L. J.**, Kunsthistorisch overzicht, 2 delen, Wolters-Noordhoff, Groningen, 1984 & 1985, 96 blz. en 207 blz.
- **VAN DER LINDEN, F.**, De grafische technieken, Cantecler, De Bilt, 1979, 224 blz.
- **VAN HAESBROUCK, M., e.a.**, De taal van de kunst, uitgeverij de Boeck, 2005
- **VAN RHEEDEN, H.**, Kunstgeschiedenis in het onderwijs, Wolters-Noordhof, Groningen, 1989, 321 blz.
- **VAN LAARHOVEN, J.**, Van Prehistorie tot Postmodern, SUN, Nijmegen, 1993, 216 blz.
- **VAN LEEUWEN**, Een goede eeuw kunst. Kijken naar de Modernen van omstreeks 1850 tot heden, VRT Instructieve Omroep, Brussel, 1989
- **VELS HEIJN, A., e.a.**, Verborgen verhalen Betekenissen van Vlaamse & Nederlandse schilderijen 15de - 18de eeuw, Ludion, Gent, 2003, 488 blz, ISBN 90-76588-46-x
- **VENTURA, P.**, Beroemde schilders. Ontdek de wereld achter het schilderij, Lannoo, Tielt, 1983, 160 blz.
- **VLIEGHE, H.**, La Peinture flamande dans les musées d'Amérique du Nord, Mercatorfonds, 1992
- **VRIEND, J. J.**, Stijlen in de bouwkunst, Kosmos, Amsterdam Antwerpen, 1979, 82 blz.
- **WATKIN, D.**, De Westerse architectuur. Een geschiedenis, SUN, Nijmegen, 1994, 591 blz., ISBN 906 1684 099
- **WERTHEIM, M.**, De hemelpoort van cyberspace (Een geschiedenis van de ruimte van Dante tot Internet), Anthos, Amsterdam, 2000, 313 blz., ISBN 90 414 0239 X
- **ZUFFI, S.**, De vijftiende eeuw, Kunstenencyclopedie, Ludion, Gent, 2006, 384 blz., ISBN 90-5544-609-2
- **ZUFFI, S.**, De zestiende eeuw, Kunstenencyclopedie, Ludion, Gent, 2006, 384 blz., ISBN 90-5544-623-8

Reeksen

- Dossiers van de Vereniging van Vlaamse Leerkrachten (VVL)
- Dover Collection (Dover Publications Inc., New York)
- Drempelreeks (Het Vrij Geestesleven, Zeist)
- Geschiedenis van de schilderkunst, 27 delen (Het Spectrum, Utrecht)
- Grote ontmoetingen. Kunsthistorische monografieën (Orion, Brugge)
- Italiaanse kunstenaars in de reeks Masters of Italian Art : Giotto, Duccio, Fra Angelico, Donatello, Botticelli, Leonardo, Rafael, Titiaan, Pontormo, Caravaggio... uitgeverij Könemann
- Privé-domein (Arbeiderspers, Amsterdam)
- Reeksen van de uitgeverijen Taschen, Boeken Diogenes, Könemann, Atrium/Terrail
- World of Art (Thames and Hudson)

Tijdschriften

- Kunstbeeld
- (H)art
- Belgisch Tijdschrift voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis

Video

- Ruim gedacht (Kunstenaars over ruimte), Vlaams Architectuurinstituut, Antwerpen
- School maken in architectuur, Vlaams Architectuurinstituut, Antwerpen

Websites

Afbeeldingen en links

- <http://artunframed.com>

- <http://cultuurnetwerk.nl/weblinks>
- <http://witcombe.sbc.edu/ARTHLinks.html>
- <http://www.artchive.com>
- <http://www.belgiumview.com>
- <http://www.galinsky.com/index.htm>
- <http://www.ibiblio.org/wm/paint>
- http://www.kikirpa.be/www2/Site_IRPA/nl/Indexnl.htm
- http://www.muhka.be/verzamelt_depot.php?la=nl
- http://www.opac-fabritius.be/nl/F_database.htm
- <http://www.pienternet.be>
- <http://www.romanes.com>
- <http://www.smak.be/collectie.php?>
- <http://www.wga.hu> (web gallery of art)

Architectuur

- <http://greatbuildings.com>
- <http://web.kyoto-inet.or.jp/org/orion/eng/hst/hist.html>
- <http://www.architectenweb.nl>
- <http://www.emporis.com>
- <http://www.reconstructions.org>
- <http://www.vai.be/splash.asp>
- <http://www.vitruvio.ch/index.htm>

Film

- <http://www.earlycinema.com>
- <http://www.filmsite.org>

Musea

- <http://guggenheim.org>
- http://www.hermitagemuseum.org/html_En
- <http://www.louvre.fr>
- <http://www.mauritshuis.nl>
- <http://www.museumsite.be>
- <http://www.stedelijk.nl>
- <http://www.tate.org.uk>
- <http://www.thebritishmuseum.ac.uk>

Muziek

- <http://www.instrumentenweb.com>
- <http://www.musiversum.net>
- <http://operabase.com>
- <http://opera.stanford.edu>
- <http://www.volksmuziek.be>

Strips

- <http://www.Lambiek.net>